

CJJ04_1

Klára Osolsobě

osolsobe@phil.muni.cz

Morfematická analýza – morfém, morf, alomorf

- Morf- Nejmenší **jednotka analyzovaná při segmentaci** slova/slovního tvaru/slovoformy/textového slova, která má **znakový charakter**, je vydělitelná na základě **principu opakovatelnosti**.
- Morfém: kořeny vs. afixy, typy afixů

Princip opakovatelnosti (u slov příbuzných pozorujeme)

- Opakování **lexikálního morfu/kořene/kořenového morfu:**
 - **Ryb**-a
 - **Ryb**-k-a
 - **Ryb**-ič-k-a
 - **Ryb**-ář-0
 - **Ryb**-ář-i-t
 - **Ryb**-o-lov

Princip opakovatelnosti (u slov stejného slobotvorného typu a flektivního typu)

- Opakování **slovotvorných morfů** a **tvartvorných morfů (koncovek a kmenotvorných přípon)**

- ryb-k-a ryb-ář-0 ryb-ař-i-t
- bab-k-a bylin-k-ář-0 včel-ař-i-t
- žab-k-a
- čub-k-a
- bylin-k-a

Princip opakovatelnosti

- Opakování konektových morfů a **lexikálních kořenových morfů**

- ryb-o-lov -0

houb-o-lov-0

- ryb-o-ještěr-0

ptak-o-ještěr-0

- ryb-o-žr-a-v-ý

hmyz-o-žr-a-v-ý

- ryb-o-nož-ec-0

hlav-o-nož-ec-0

- ryb-o-chov-n-ý

Alomorfie/ morfémová variantnost

(je založena na tzv. hláskových alternacích = na

pravidelném/opakujícím se střídání hlásek/hláskových skupin)

- pís-m-o
- do-pis-0
- ps-a-n-í
- při-píš-e-me
- ode-piš-0-me
- ryb-ář-0
- včel-ař-0
- houb-ař-0

Pozorujte distribuci alomorfů *na-/ná-*

- *na*-bíd-k-a
- *na*-hráv-k-a
- *ná*-mit-k-a
- *na*-ráž-k-a
- *na*-dáv-k-a
- *ná*-lep-k-a
- *ná*-hraž-k-a
- *na*-díl-k-a

Pozorujte distribuci alomorfů *vy-*/*vý-*

- *vý-*jim-k-a
- *vy-*hláš-k-a
- *vy-*hlíd-k-a
- *vý-*čit-k-a
- *vy-*cház-k-a
- *vý-*hrůž-k-a
- *vy-*jížd'-k-a
- *vý-*chyl-k-a

Typologie hláskových alternací

samohláskové	souhláskové
kvantitativní: <i>mr<u>á</u>z/mr<u>a</u>zu, n<u>a</u>bídka/n<u>á</u>mitka</i>	párové: <i>hl<u>á</u>sit/ hl<u>á</u>šení, slad<u>ce</u>/slad<u>č</u>ejí</i>
kvalitativní: <i>sn<u>í</u>h/sn<u>ě</u>hu, otc<u>ů</u>v/otc<u>o</u>va, pr<u>o</u>kázat/pr<u>ů</u>kaz</i>	nepárové: <i>pl<u>á</u>tít/plac<u>e</u>ní, slad<u>k</u>ý/sladc<u>í</u>, vyj<u>i</u>mul/vy<u>ň</u>al</i>
skupinové: <i>st<u>á</u>t/sto<u>j</u>ací</i>	skupinové: <i>tis<u>k</u>nout/ti<u>š</u>tění, pra<u>ž</u>ský/p<u>ra</u>ž<u>š</u>tí</i>
s nulou: <i>pe<u>s</u>/psa, spr<u>á</u>t/se<u>p</u>rat</i>	s nulou: <i>lep<u>i</u>t/lnout</i>

Podstatná jména – Tvoření předponami

- Při tvoření předponami se pravidelně dluží samohláska v předponách *na-*, *při-*, *u-*, *vy-*, *za-*, např. *nábřeží*, *nález*, *příjmení*, *příkaz*, *úsilí*, *ústava*, *výsluní*, *vývoz*, *zákulisí*, *záruka*. U dějových podstatných jmen na *-ka* se samohláska v předponě nedluží, následuje-li slabika dlouhá, např. *nabídka*, *přihláška*, *ukázka*, *vyhlídka*, *zátáčka*. Odchytkou jsou slova *výpůjčka*, *zápůjčka*, u nichž se samohláska v předponě dluží, a *nálevka*, *námitka*, *závlačka* aj., kde se samohláska v předponě dluží a kořenová samohláska krátí. Dvojitý způsob psaní má slovo *výhrůžka* – *vyhrůžka*. Odvozování příponou *vy-* někdy provází také změny samohlásek v základu slova: *vyhrát* – *výhra*, *vyfoukat* – *výfuk*, *vybírat* – *výběr* apod.

vý-hrůž-k-a

výhrůžka^{1,2}

dělení: vý-hrůž-ka³

lze i: vyhrůžka

rod: ž.

	jednotné číslo	množné číslo
1. pád	výhrůžka ²	výhrůžky
2. pád	výhrůžky	výhrůžek ⁴
3. pád	výhrůžce	výhrůžkám
4. pád	výhrůžku	výhrůžky
5. pád	výhrůžko	výhrůžky
6. pád	výhrůžce	výhrůžkách
7. pád	výhrůžkou	výhrůžkami

příklady: *V důsledku bombových výhrůžek zastavilo provoz místní letiště.*

Heslové slovo bylo nalezeno také v následujících slovnících: [SSČ](#), [SSJČ](#)

Další slovní charakteristiky a příklady: [ČNK](#)

Cvičení: U kterých z následujících slov lze vydělit morfy –*b*-*a*

- *doba*
- *služba*
- *potřeba*
- *osoba*
- *stavba*
- *podoba*
- *volba*
- *výroba*

Řešení: U kterých z následujících slov lze vydělit morfy *-b-a*

- *doba*
- *služ-ba* ← *slouž-i-t*
- *potřeba*
- *osoba*
- *stav-ba* ← *stav-ě-t*
- *podoba*
- *vol-ba* ← *vol-i-t*
- *výroba*

Pokuste se formulovat pravidlo, podle kterého odlišíme slova utvořená afixem **-b-** od těch, která jím utvořena nejsou.

- Sufix **-b-** následuje vždy za uzavřeným (končícím na souhlásku) kořenem.
- Jak se sufixem **-b-** odvozují deriváty od otevřeného kořene? Slovesa *slouž-i-t*, *stav-ě-t*, *vol-i-t* mají uzavřený kořen (končící na konsonant). Slovesa s otevřeným kořenem jsou slovesa podle vzoru *krý-t* (*bít*, *pít*, *žít*, *sát*, *vát*, *smát se*, *klít*, *dít se*, *rýt*, *mýt*, *lít*, *kout*, ...).
- Znáte substantiva *setba*, *úlitba*, *čujba*, *rytba* a nebo dokonce *žijba*, *plujba*?
- Všimněme si, že při vydělení afixu si všímáme společných formálních vlastností i významových souvislostí.

U kterých z následujících slov lze vydělit morfy *-ičk-a*

- *babička*
- *holčička*
- *sestřička*
- *řidička*
- *právnička*
- *samička*
- *slepička*
- *panička*
- *historička*

Odpovězte na otázky:

- Co vám evokují slova, o nichž Vám řeknu, že končí na *-ičk-a*?
- Porovnejte **názvy osob** z předchozího slidu a všimněte si, jakými **formanty** jsou utvořeny.
- Sledujte **slovotvorné řady**.
- Na základě principu **analogie** rozdělte tato pojmenování podle **slovotvorného typu**.
- Jaké společné gramatické vlastnosti slov **fundujících/motivujících** uvedená substantiva lze jmenovat ve vztahu k **slovotvorné třídě** odvozených substantiv?

Formanty tvoření názvů osob

- ryb-a → ryb-ář-0
- stran-a → stran-ík-0
- slep-ý → slep-ec-0
- loup-i-t → lup-i-č-0 /sáz-e-t → saz-e-č-0, vykraj-ova-t → vykraj-ova-č-0
hád-a-t → had-a-č-0
- uč-i-t → uč-i-tel-0 /vel-e-t → vel-i-tel-0, urč-ova-t → urč-ova-tel-0 bád-a-t → bad-a-tel-0
- soud-i-t/soud → soud-c-e
- basketbal-0 → basketbal-ist-a

Slovotvorné řady

- *báb-a* → *bab-ičk-a*
- *hol-ý* → *hol-k-a* → *hol-č-ičk-a*
- *sestr-a* → *sestr-ičk-a*
- *říd-i-t* → *řid-i-č* → *řid-i-č-k-a*
- *práv-o* → *práv-ník-0* → *práv-nič-k-a*
- *sam-ec-0* → *sam-ic-e* → *sam-ič-k-a*
- *slepíc-e* → *slepič-k-a*
- *pan-í* → *pan-ičk-a*
- *histor-ie* → *histor-ik-0* → *histor-ič-k-a*

Slovotvorný typ

<https://www.czechency.org/slovník/SLOVOTVORN%C3%9D%20TYP>

- model chápaný jako schéma slovotvorné stavby fundovaných slov, která (a) patří k jednomu **slovnímu druhu**, (b) mají stejný **významový vztah** ke svým fundujícím slovům, (c) vznikla stejným **slovotvorným postupem** a (d) byla utvořena stejným **slovotvorným formantem**

Slovotvorný typ

- Typ *-ičk-a*: (a) – substantiva, (b) modifikace velikosti a/nebo kladný vztah k základovému substantivu, (c) vznikla sufixací ze substantiv a (d) formantem je afix *-ičk-a*
- Typ *-k-a*: (a) – substantiva, (b) pojmenování osoby biologického rodu ženského (c) vznikla sufixací ze substantiva, které je pojmenováním osoby/zvířete biolog. rodu mužského, a (d) formantem je afix *-k-a*
- Typ *-b-a*: (a) – substantiva, (b) pojmenování názvy dějů (c) vznikla sufixací ze slovesného kořene fundujícího slovesa a (d) formantem je afix *-b-a*

Slovotvorná třída

<https://www.czechency.org/slovník/SLOVOTVORN%C3%81%20T%C5%98%C3%8DDA>

- model chápaný jako schéma slovotvorné stavby fundovaných slov, která (a) patří k jednomu **slovnímu druhu**, (b) mají stejný významový vztah ke svým fundujícím slovům a (c) vznikla stejným **slovotvorným postupem**

Slovotvorná třída

- Třída deminutiv/meliorativ/hypokoristik: (a) – substantiva, (b) modifikace velikosti a/nebo kladný vztah k základovému substantivu, (c) vznikla sufixací ze substantiv.
- Třída přechýlených jmen: (a) – substantiva, (b) pojmenování osoby biologického rodu ženského (c) vznikla sufixací ze substantiva, které je pojmenováním osoby/zvířete biolog. rodu mužského.
- Třída názvů dějů: (a) – substantiva, (b) pojmenování názvy dějů (c) vznikla sufixací ze slovesného kořene fundujícího slovesa.

Slovotvorná třída

Slovotvorný typ

- Jaké další typy lze řadit ke slovotvorné třídě deminutiv?
 - Typ *-k-a*: *samič-k-a*, *slepič-k-a*;
 - Typ *-ík-0*: *ps-ík-0*, *les-ík-0*, ...;
- Jaké další typy lze řadit ke slovotvorné třídě přechýlených substantiv?
 - Typ *-(k)yn-ě*: *přítel-kyn-ě*, *žák-yn-ě*, *pěv-kyn-ě*, *obr-yn-ě*;
 - Typ *-ic-e*: *děln-ic-e*, *úředn-ic-e*, *holub-ic-e*;
- Jaké další typy lze řadit ke slovotvorné třídě názvů dějů?
 - Typ *-ot-0*: *huk-ot*, *písk-ot*, *klap-ot*, ...;
 - Typ *-n-í/-t-í*: *hra-n-í*, *kry-t-í*, *ps-a-n-í*, *čt-e-n-í*, ...;

Fundace

<https://www.czechency.org/slovník/SLOVOTVORN%C3%81%20FUNDACE>

- Jde o vztah formální příbuznosti neboli zakládání se jednoho výrazu na druhém; např. *čekat* > *čekárna*. Slovo, které je obvykle složitější významově i formálně, je tak fundováno slovem jednodušším. O vztahu **f.** má smysl uvažovat pouze za předpokladu, že **f.** je doprovázena vztahem slovotvorné motivace, tedy významového vyplývání.

Motivace

<https://www.czechency.org/slovník/SLOVOTVORN%C3%81%20MOTIVACE>

- základní slovotvorný vztah mezi dvěma pojmenováními, kdy lze jeden výraz vysvětlit pomocí druhého výrazu (např. *stůl* > *stolní*, *stůl* > *stolovat*). Formální, výrazová příbuznost mezi slovy (fundace) předpokládá i příbuznost významovou. Vztah fundace je tak spojen se vztahem motivace. Pro určení **směru motivace/fundace** se předpokládá, že méně složité předchází před složitějším. Pro řadu případů je však nutno předpokládat motivaci i fundaci obousměrnou. Je tomu tak jednak z důvodů historických (vztah dějových jmen a sloves je složitý a často se předpokládá primárnost jména před slovesem: *boj* > *bojovat*, *práce* > *pracovat*), jednak z důvodů nedostatečnosti významových n. formálních kritérií: *krásný* > *krása*, *blázen* > *bláznit* atd. Motivace a fundace nemusí být pro dané slovo jediná: *cukrárna* souvisí co do motivace i fundace jak s *cukrář*, tak s *cukr* (polymotivace).

U kterých z následujících slov lze vydělit morfy *-e-t(i)/-ě-t(i)*

- Děti zatím nemám, žiji s přítelem.
- Takové paměti jsem ostatně už před mnoha lety napsal pro své potomky.
- Pokud dítěti činí potíže výslovnost některé hlásky, pomáhají logopedi.
- Dávám vám čas do deseti hodin zítřejšího rána.
- Mlčetí zlato!
- Táhletí chlapíci nám právě hodili hřebíky před auto.

U kterých z následujících slov lze vydělit morfy *-e-t(i)/-ě-t(i)*

- Děť-*i* zatím nemám, žiji s přítelem.
- Takové paměť-*i* jsem ostatně už před mnoha let-*y* napsal pro své potomky.
- Pokud dít-ěť-*i* činí potíže výslovnost některé hlásky, pomáhají logopedi.
- Dávám vám čas do deset-*i* hodin zítřejšího rána.
- mlč-*e-t(i)* zlato!
- Táhle-*t-i* chlapíci nám právě hodili hřebíky před auto.

Vypište alomorfy slovních základů:

- *Čech, čeština, český, československý*
- *písmo, psaní, piš, podpis, písanka,*
- *Rus, ruština, Rusko, ruský,*
- *brát, berní, sběř, sběrna*
- *krýt, krov, zákryt, pokrývka*
- *pití, pivo, nápoj, napájecí, pít*
- *ochořet, choroba, choroš*

Vypište alomorfy slovních základů:

- *Čech, čeština, český, československý*
- *písmo, psaní, piš, podpis, písanka,*
- *Rus, ruština, Rusko, ruský,*
- *brát, berní, sběř, sběrna*
- *krýt, krov, zákryt, pokrývka*
- *pití, pivo, nápoj, napájecí, pít*
- *ochoret, choroba, choroš*

Tvarotvorný základ a tvarotvorný formant

<u>tvarotvorný základ</u>	<u>tvarotvorný formant</u> ¹
<u>záklopk-</u>	<u>-(a)</u>
<u>soudc-</u>	<u>-(e)</u>
<u>sudič-</u>	<u>-(o)</u>
<u>tvarotvorný základ</u>	<u>tvarotvorný formant</u>
	<u>kmenotvorná přípona+ koncovka infinitivní</u>
<u>soud-</u>	<u>-i-(t)</u>
	<u>kmenotvorná přípona+ koncovka osobní</u>
<u>soud-</u>	<u>-í-(m)</u>
	<u>kmenotvorná přípona+ koncovka tvarová</u> <u>+(rodová)</u>
<u>soud-</u>	<u>-i-(l)-(a)</u>

Tvarotvorný základ a tvarotvorný formant

- Tvarotvorný základ = část slova po oddělení tvarotvorného formantu, jímž je pádová koncovka : *star-á žen-a*, kmenotvorná přípona + tvarová a rodová koncovka: *příš-0-l-a*, kmenotvorná přípona + osobní koncovka: *pláč-e-me*, kmenotvorná přípona + infinitivní koncovka: *plak-a-t*
 - *sklárna* → *sklárn-a* (**a** je tvarotvorný formant)
 - *lov* → *lov-0* (***nulový*** tvarotvorný formant)
 - *předl* → *před-0-l* (formant je tvořen ***nulovou*** kmenotvornou příponou a tvarovou koncovkou ***-l***)
 - *chladil* → *chlad-i-l-a* (formant je tvořen kmenotvornou příponou ***-i-***, tvarovou koncovkou ***-l-*** a rodovou koncovkou ***-a***)
 - → *píš-e-0* (formant je tvořen kmenotvornou příponou ***-e-*** a ***nulovou*** osobní koncovkou)
 - → *zvíř-at-y* (formant je tvořen kmenotvornou příponou ***-at-*** a pádovou koncovkou ***-y***)

Slovotvorný základ a slovotvorný formant

slovotvorný základ	slovotvorný formant
<i>záklop-</i>	<i>-k(a)</i>
slovotvorný základ+ kmenotvorná přípona	slovotvorný formant
<i>sud-i-</i>	<i>-č(0)</i>
slovotvorný základ	slovotvorný formant
<i>soud-</i>	<i>-c(e)</i>

Slovotvorný základ a slovotvorný formant

- Slovotvorný základ = část slova po oddělení slovotvorného formantu, který je tvořen slovotvorným afixem (slovotvorná přípona, předpona, kombinace přípony a předpony, konekt) a pádová koncovka : *star-š-(í)*
prodavač-k-(a), kmenotvorná přípona + tvarová a rodová koncovka:
přicház-ív-(a-l-a), kmenotvorná přípona + osobní koncovka: *plak-áv-*
(á-me), kmenotvorná přípona + infinitivní koncovka: *plak-áv-(a-t)*)

Kmenotvorné přípony slovesných tvarů od kmene minulého a přítomného *-e-*, *-ne-*, *-je-*, *-í-*, *-á-*

minulý/infinitivní kmen	prézentní kmen	uzavřený kořen (končící na C)	otevřený kořen (končící na V)
nulová	<i>-e-</i>	<i>nes-0-l/nés-0-t, pek-0-l/péc-0-i</i>	
nulová	<i>-je-</i>		<i>sá-0-l/sá-0-t, kle-0-l/klí-0-t, bi-0-l/bí-0-t, kry-0-l/krý-0-t, plu-0-l/plou-0-t</i>
<i>-a-/á-</i>	<i>-e-</i>	<i>br-a-l/br-á-t, maz-a-l/maz-a-t,</i>	
<i>-a-/á-</i>	<i>-á-</i>	<i>děl-a-l/děl-a-t</i>	
<i>-ova-</i>	<i>-je-</i>	<i>kup-ova-l/kup-ova-t</i>	
<i>-a-/í-</i>	<i>-ne-</i>	<i>zač-a-l/zač-í-t, t-a-l/t-í-t</i>	
<i>-e-/í-</i>	<i>-e-</i>	<i>umř-e-l/umř-í-t,</i>	
<i>-e-/í-</i>	<i>-í-</i>	<i>bd-ě-l/bd-í-t</i>	
<i>-e-</i>	<i>-í-</i>	<i>sáz-e-l/sáz-e-t, trp-ě-l/trp-ě-t</i>	
<i>-i-/í-</i>	<i>-í-</i>	<i>pros-i-l/pros-i-t, ct-i-l/ct-í-t</i>	
<i>-nu-/nou-</i>	<i>-ne-</i>	<i>tisk-nu-l/tisk-nou-t, t-nu-l/t-nou-t</i>	<i>mi-nu-l/mi-nou-t</i>

proved'te morfémovou analýzu tvarů,
morfémy pojmenujte:

- povědomému
- odpovíš
- předpokládá
- nejplnějšími
- kohokoli
- vyčistivši
- nepomlouvej
- těch
- učnic
- vysokoškolskému

proved'te morfémovou analýzu tvarů,
morfémy pojmenujte: (**lexikální kořeny**,
slovotvorné a **tvarotvorné** afixy, **konekty**)

- povědomému → po-věd-om-ému
- odpovíš → od-po-v-í-š
- předpokládá → před-po-klád-á-0
- nejplnějšími → nej-pln-ějš-ími
- kohokoli → k-oho-koli
- vyčistivši → vy-čist-i-v-š-i
- nepomlouvej → ne-po-mlouv-ej-0
- těch → t-ěch
- učnic → uč-n-ic
- vysokoškolskému → vys-o-k-o-škol-sk-ému

Vyznač tvarotvorný základ

- opičárna
- úkryt
- nesl
- prosil
- bere
- kuřaty

Vyznač tvarotvorný základ

- opičárn-a
- úkry-0-t
- nes-0-l
- pros-i-l
- ber-e-0
- kuř-at-y

Která slova jsou tvořena stejným slovotvorným formantem?

- elektrárna
- kavárna
- skvrna
- továrna
- tiskárna
- herna
- kasárna
- čistírna
- srna

Která slova jsou tvořena stejným slovotvorným formantem?

- elektr-árn-a
- kav-árn-a
- skvrn-a
- továr-n-a
- tisk-árn-a
- her-n-a
- kasárn-a
- čist-írn-a
- srn-a

Pokusme se formulovat pravidlo, podle kterého odlišíme slova utvořená afixem **-árna-/-írna-** od těch, která jím utvořena nejsou.

- Před **rna** nepředchází konsonant.
- Je předcházející vokál vždy **í** nebo **á**?
- Je vokál kmenotvornou příponou základového slovesa?

Úkol_IS

- Na příští seminář je třeba vypracovat krátký úkol ve formě on-line testu.
- Na úkol máte 30 minut a jej je třeba vypracovat do příští středy 00.00 hod.
- Na začátku příští hodiny projdu řešení. Připravte si otázky na nejasnosti.
- Těm, kteří bez omluvy odevzdají úkol pozdě, bude úkol počítán jako nesplněný. Ti, kteří budou mít více než tři nesplněné (pozdě odevzdané) úkoly, nebudou připuštěni ke zkoušce (= opakování ročníku). Znamka ze zkoušky se bude skládat z dílčích známek za odevzdané domácí úkoly a ze známky ze závěrečného on-line testu.

Co mám umět

- Analyzovat slovo/slovní tvar (vydělit/exemplifikovat morfy/alomorfy).
- Přesně exemplifikovat typy morfů (lexikální kořen, afix: prefix, sufix, cirkumfix/sdružený afix, konekt, koncovka, tvarotvorný základ, tvarotvorný formant, slovotvorný základ, slovotvorný formant).
- Umět aplikovat princip analogie a princip opakování (najít podobné případy morfémové struktury, na jejich základě obhájit správnost/nesprávnost morfémové analýzy).